

Neobjavljeni rukopisi Slavka Goldsteina u Arhivu Srba u Hrvatskoj

BORIS PAVELIĆ
novinar

Članak opisuje i kontekstualizira više raznovrsnih tekstova pisca, publicista i izdavača Slavka Goldsteina pohranjenih u Fondu Goldstein, dijelu osobne arhive Slavka Goldsteina koju je 2016. godine pohranio u Arhivu Srba u Hrvatskoj. Članak opisuje skice, nacрте i planove za poglavlja nekoliko knjiga koje je Goldstein planirao i započinjao pisati, ali i nekoliko dovršenih poglavlja koja još nigdje nisu objavljena i koja dosad nisu bila poznata javnosti. U članku se opisuje i dio javnosti zanimljivih dnevnčkih zapisa koje je Goldstein unosiо kroz više desetljeća, od pedesetih godina prošlog stoljeća naovamo. Svi su ti tekstovi iznimno dragocjeni za istraživanje lika i djela velikog intelektualca, a veći dio njih svakako je vrijedan i naknadnog, post-humnog objavljivanja.

KLJUČNE RIJEČI: Slavko Goldstein, Arhiv Srba u Hrvatskoj

/

Tijekom 2016. godine, otprilike godinu prije nego što se razbolio i 2017. umro, Slavko Goldstein – pisac, publicist i izdavač te jedan od najuglednijih hrvatskih i jugoslavenskih intelektualaca druge polovine 20. i početka 21. stoljeća – dio svoje osobne arhive pohranio je u Arhivu Srba u Hrvatskoj (ASH). Arhivisti ASH-a Janja Jurčević i Igor Drvendžija tu su građu inventarizirali u 38 arhivskih kutija, učinivši je dostupnom javnosti. Među bogatom i iznimno raznorodnom građom pohranjeni su i neobjavljeni rukopisi Slavka Goldsteina koji objašnjavaju, nadopunjuju, nastavljaju i obogaćuju njegov poznati javni rad i objavljene knjige, i utoliko su nezaobilazan izvor za produbljivanje i zaokruživanje slike o javnome intelektualcu koji je, kao rijetko tko,

pridonio jačanju humanističkih i slobodarskih ideja u društvima Jugoslavije i Hrvatske.

Slavko Goldstein bio je intelektualac iznimno širokih interesa i područja bavljenja: nakon što se kao četrnaestogodišnjak, s majkom i mladim bratom, 1942. pridružio partizanima, poslije oslobođenja bio je novinar u novinama, na radiju i televiziji; novinski i radijski urednik; filmski scenarist; nadasve uspješan izdavač i leksikograf; publicist; historiograf; političar; židovski aktivist i pisac. Objavio je knjige *Prijedlog '85, 1941., godina koja se vraća* i *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina* te, u suautorstvu, knjige *Okrug Karlovac 1941., Holokaust u Zagrebu, Tito i Jasenovac* i *Bleiburg nisu isto*. Poslije smrti Slavka Goldsteina, njegov sin Ivo i autor ovoga članka uredili su i dovršili posao koji je bio započeo sam Slavko: objavljivanje knjige njegovih odabranih članaka, kojoj su dodali i neke neobjavljene materijale, pa su tu knjigu zagrebački izdavač Fraktura i Židovska vjerska zajednica Bet Israel dvije godine nakon Slavkove smrti, 2019., objavili pod naslovom *Proslavi za bolju zemlju*. Valja, međutim, imati na umu da bibliografija naslova potpisanih imenom Slavka Goldsteina ni izdaleka ne odražava sav opseg njegova javnog rada: o tome ne svjedoči samo to što je Goldstein prepoznat kao jedan od najaktivnijih i najangažiranijih javnih intelektualaca koji su proteklih desetljeća djelovali u Zagrebu, nego i činjenica da se u njegovoj ostavštini, pohranjenoj u ASH-u, čuvaju neobjavljeni i dosad nepoznati rukopisi koji otkrivaju ideje za knjige koje je Slavko započeo, ali nije stigao dovršiti. Svrha je ovoga članka opisati, analizirati i kontekstualizirati dio tih rukopisa, bez pretenzije da se o njima izrekne konačan kritički sud, niti da se ovaj pregled smatra potpunim i iscrpnim prikazom neobjavljenih tekstova iz arhive Slavka Goldsteina pohranjene u ASH-u: taj posao naime valja prepustiti opsežnijim, dužim, stručnijim i temeljitijim istraživanjima.

Neobjavljeni radovi u Fondu Goldstein u ASH-u podrazumijevaju žanrovski raznovrsne forme u različitim fazama dovršenosti. Dvije su temeljne žanrovske kategorije: osobni zapisi koje, po svemu sudeći, Slavko nije ni bio namijenio objavljivanju, te tekstovi koje je pripremao za javnost. U prvu kategoriju pripadaju raznovrsni zapisi, poput dnevnika ili različitih bilješki pisanih rukom, od usputnih dnevnih nabačaja do pripremnih skica za članke i knjige, koje je Slavko znao proširivati u duže eseje. Ti tekstovi ilustriraju teme i način mišljenja Slavka Goldsteina u različitim razdobljima njegova života, i omogućuju temeljitije razumijevanje mučne ambivalencije o kojoj je Slavko s vremena na vrijeme znao i javno govoriti: o porivu slobodarskog intelek-

tualca da proširi granice slobode u neslobodnom društvu čuvajući istodobno vlastiti intelektualni i etički integritet; da javno kritizira sustav ne popuštajući istodobno njegovu pritisku; te da umanjuje represiju tako što represivnoj državi – bila ona Jugoslavija, bila Hrvatska – neće dati neposrednog povoda da uguši njegov javni glas. U drugoj kategoriji, onoj tekstova namijenjenih objavljivanju, članci su i tekstovi koje je Slavko očito pisao za javnost u različitim fazama dovršenosti – od početnih skica do cijelih čistopisa završenih poglavlja – koji svjedoče da je Slavko Goldstein umro ne završivši barem četiri opsežne knjige koje je, prilično detaljno, bio već isplanirao i započeo pisati.

Neki od najzanimljivijih neobjavljenih rukopisa takve vrste čuvaju se u 23. kutiji Fonda Goldstein u ASH-u. No prije nego što ih opišemo, valja ih kontekstualizirati: pod inventarnim brojem 991 u 22. kutiji pohranjena je žuta kuverta na kojoj je Slavko napisao rukom: “Bilješke za eventualnu novu knjigu – pisane 2007. – nije ostvareno”. U kuverti su dva mala bloka ispisana Slavkovim rukopisom i naslovljena istim naslovom: “Bilješke za eventualnu knjigu ‘2007’ – neka vrst nastavka memoarske knjige ‘1941. – godina koja se vraća’”; jedan blok označen je rimskim brojem I, drugi s II. Riječ je o Slavkovim bilješkama potaknutim uspjehom njegove memoarske knjige *1941., godina koja se vraća*, djela koje je preraslo u jedan do najvehementnijih dokumenata hrvatske i regionalne memoarske publicistike dvadesetog stoljeća; u Hrvatskoj ta je knjiga proglašena knjigom godine, prevedena na engleski, njemački i španjolski jezik, a Timothy Snyder, američki povjesničar s Yalea i autor nekih od najuglednijih djela o povijesti dvadesetog stoljeća, ocijenio ju je “savršeno uspješnom kombinacijom memoara iz djetinjstva i povijesne analize”, koja ima “malo parnjaka u europskom pisanju o Drugom svjetskom ratu”. Potaknut takvim pohvalama, Slavko je nakanio napisati i svojevrstan nastavak *1941., godine koja se vraća*, i ta ga ideja nije napustila do posljednjeg dana.

U prvome od dva bloka iz inventarnog fascikla 991 u 22. kutiji Fonda Goldstein, Slavko zapisuje reakcije koje su mu kolege pisci osobno kazali o *1941.* Drugi je blok zanimljiviji. “Knjiga se zove *Godina 1945.*”, zapisao je Slavko, datirajući taj zapis 30. lipnja 2007. “Prva rečenica glasi: ‘U svibnju godine 1945. Evropa je bila ruševina.’” Potom, u zagradi: “Opisati stanje: koliko ubijenih, raseljenih, opljačkanih. Kolone izbjeglica, oslobođeni logoraši umiru. Ljudi se vraćaju kućama i obiteljima kojih više nema. Brojke, slike, poharanost. Bol i radost, kontrasti i paradoksi. Citat: kao propast Rimskog carstva.” Slavko potom zapisuje: “Na području Juge: 300.000 Nijemaca se povlači. Što je i kakva je bila

JA? Vojska NDH: na čelu vojske Rolf, Boban, Luburić”. Datiran 26. srpnja 2007., ovaj je Slavkov zapis:

Teze – ideje (izvedene iz jedne ideje Eugena Pusića) – Korijeni zločina Bleiburg su u “rasnoj mržnji, pravom rasističkom odnosu KP općenito, pa i KPJ, prema buržoaziji!” (misao Eugena Pusića). – Ipak, mudri guru Eugen ovaj puta pretjeruje. Trebalo bi reći znatno šire: korijeni su u boljševizaciji KPJ i KPH, provedenoj 1939. i 1940. Članovi KPJ, koji su ostali vjerni Titovoj boljševizaciji, ili joj tada u najboljoj vjeri (idealu) pristupili, naučili su tada da vjernost Partiji i ideji podrazumijeva i nemilosrdnost prema klasnom neprijatelju, prema neprijatelju općenito. S tim drilom bila je moguća provedba ili – u najmanju ruku – toleriranje zločina zvanog Bleiburg.

Slavko nastavlja svoju analizu: “Naravno, to nije jedina komponenta, ima ih još nekoliko isprepletenih, i nikad se ne zna koja je prevladavala. To su: osveta, njegovani kult osvete (Churchill, Erenburg, Đilas, Koča i Peko), kao i ust. (ustaški, op. a.) zločini 10. — 14. maja koji neposredno izazivaju osvetu.” Analiza se nastavlja natuknicama kojima Goldstein niže svoje teze i objašnjenja uzroka poslijeratnih partizanskih zločina, a potom dodaje i ovu primjedbu: “NOB na području NDH specifičan! Kontinuiranu snagu i stabilnost daje mu borba za život pravoslavnog pučanstva – zato nema takvih padova kao u Srbiji i Crnoj Gori.” Dva opisana mala bloka u fasciklu 991 22. kutije Fonda Goldstein otkrivaju da je Slavko Goldstein već 2007. imao razrađenu početnu ideju kako bi trebala izgledati njegova knjiga o pobjedi 1945. godine. Na drugim mjestima u Fondu Goldstein takvih je nabačaja i planova još, sve do cjelovitih napisanih poglavlja; pritom, Slavko bi se zasigurno složio da bi sve te skice mogle dobiti jedan epigraf, rečenicu iz toga malog bloka pod rednim brojem 11: “Možda sam posljednji pripadnik partizanske generacije koji bi mogao ublažiti naš veliki dug što ga ostavljamo za sobom.”

U kutiji 23, pod inventarnim brojem 1012, među inozemnim recenzijama i intervjuima što ih je Slavko Goldstein dao u povodu inozemnih prijevođa svoje *1941, godine koja se vraća*, pohranjen je i jedan od najdragocjenijih Slavkovih neobjavljenih rukopisa: prve stranice njegove zamišljene knjige o partizanskoj pobjedi. Da uistinu jest riječ o svojevrsnom nastavku *1941., godine koja se vraća*, svjedoči kratki uvod u taj pisaćim strojem pisani tekst, pun

Slavkovom rukom unesenih redaktorskih intervencija: “O tome sam” – Slavko piše na stranici koja je označena brojem 4, što znači da su prve tri stranice vjerojatno izgubljene, pa se ne zna što je prethodilo – “već ponešto napisao u sažetim natuknicama na početnim i zaključnim stranicama moje prethodne knjige ‘1941, godina koja se vraća’. S istim mislima započinjem sad i ovu knjigu, iako s razlikom u pristupu: dok sam u 1941. više pažnje posvetio Pobjedi, a o našem Dugu govorio tek u nagovještajima, u ovoj se knjizi mnogo više želim baviti Dugom, iako ni Pobjedu ne kanim zaboraviti.” Potom prelazi na stvar, ispisujući dojmljiv opis ulaska pobjedničke partizanske kolone u Karlovac 8. svibnja 1945. – kolone u kojoj je stupao i sam – i potvrđujući tim opisom da je, kao pisac, bio najbolji kada je uspijevaio opće prikazati kroz pojedinačno; kada je na konkretnim situacijama, najčešće onima u kojima je i sam sudjelovao, uspio opisati duh i stvarnost svojega prijelomnog vremena.

Piše: “Jašući na konjima našu su rastegnutu kolonu na ulasku u Karlovac 8. svibnja predvodili komandant brigade Boris – Boca Balaš i politički komesar brigade Rafael – Rafko Tabor. Kad ih se danas prisjećam, vidim ih kao simbole Pobjede, u našem užem, karlovačkom segmentu. Obojica su bili ‘karlovački dečki’, rođeni i odrasli u sjevernom dijelu grada zvanome Banija. Kroz špalir građana, koji nas je dočekaao u glavnoj banijskoj ulici, Boca i Rafko na čelu brigade, jašili su kraj svojih domova u kojima su odrasli i živjeli do odlaska u rat.” Ovdje valja dometnuti važnu napomenu: poglavlje koje citiramo Slavko nije završio; na tekstu je još radio, pa za citiranje biramo Slavkove ispravke rukom u kucani tekst. Valja dakle imati na umu kako tekst ne treba smatrati konačnim Goldsteinovim radom, nego neautoriziranim pripremnim tekstom. Budu li se ikad ti tekstovi objavljivali, trebat će im, dakako, temeljita kritička obrada, no za potrebe ovoga članka i ova će napomena biti dovoljna. Slavko nastavlja, opisujući svoje zapovjednike na čelu pobjedničke kolone koja ulazi u Karlovac:

Ne znam jesu li zastali da pozdrave roditelje, jer u stroju brigade bio sam daleko otraga, u IV. bataljonu. Iz tih su domova ljeta 1941. Boca i Rafko krenuli u ustanak. Digli su ruku na moćnu silu, na ratni stroj kakvog svijet dotad još nikad nije vidio, a njih dvojica i njihovi drugovi bili su praznih ruku, bez oružja, goloruki. Svaku pušku, svaku strojnicu, svaki top, morali su oduzeti tom do zuba naoružanom ratnom stroju, da bi protiv njega uopće mogli ratovati. Samoubilački juriš na gluho nebo? Pa ipak: nakon nepune četiri godine Boca i

Rafko pobjednički se vraćaju kući, na čelu snažno naoružane brigade koja nije bez razloga proglašena “udarnom”, kao dio hrvatske oslobodilačke vojske i Jugoslavenske armije koja ukupno broji oko 760.000 vojnika i oficira (od toga NOV Hrvatske blizu 200.000). Vremešni karlovački purger komentirao je iz špalira kraj kojeg smo prolazili srušenom banijskom mostu: “Gdo bi to rekel, dečki su praf zapraf pobedili”.

Taj uvod treba nadopuniti Slavkovim zapisom koji se čuva pod inventarnim brojem 1129 u 26. kutiji Fonda Goldstein. Riječ je o početku prvog poglavlja nezavršene knjige o Bleiburgu ili 1945., vjerojatno iste ove čiji smo početak citirali, ali se njezini dijelovi čuvaju na različitim mjestima u Fondu Goldstein. U skici za poglavlje koje je naslovio s “Pobjeda i njeno Janusovo lice”, Slavko piše ovako, opisujući isti događaj, kraj rata u Karlovcu:

... Očekivali smo zapovijed da krenemo u “potjeru za bandom”, a mi smo već bili umorni od ratovanja. Već treći dan znamo da je Karlovac slobodan, želja nas vuče kući koja nam je napokon na dohvat ruke, a mi oslušujemo kanonadu bitke koja traje i možda nas još čeka. Tek kad je kasno poslije podne iz štaba divizije stigla najsretnija naredba – “Karlovačka u Karlovac!” – nastupila je eksplozija oduševljenja. Odjednom više nitko nije bio umoran. Bataljoni su začas bili postrojeni i krenulo se s pjesmom koja nije zamirala svih 20 kilometara cestom sve do Karlovca: “Padaj silo i nepravdo”, “Karlovačka, Karlovačka udarna brigada/ne boji se, ne boji se, ustaša ni Švaba” i desetak sličnih pjesama iz prilično oskudnog brigadnog repertoara. Više od 1200 momaka i djevojaka vraćalo se iz rata svojim obiteljima i kućama, u svoj grad.

Slavko tu nastavlja:

U kasnim večernjim satima, na prilazima gradu negdje oko Ilovca, komandanti bataljona nastojali su nas ustrojiti u pravilne redove – “nek se vidi da smo prava vojska!” Već u prvoj gradskoj ulici stroj se počeo rasplinjavati, s građanima koji su iz špalira utrčavali među brigadire da zagrlje nekoga svoga. (...) Na prilazima srušenom banijskom mostu komandiri četa uzalud su pokušavali održati paradni poredak brigadne kolone. Negdje sasvim blizu mosta, baš pred Bocinom kućom,

vojnički se stroj u prepoznavanju, grljenju i ljubljenju stopio s građanstvom. (...) Ne vjerujem da sam ikad mogao ljepše zamisliti taj trenutak Pobjede. I danas još držim privilegijom što sam toga dana bio dio velikog slavlja što ga je ovom gradu donijela naša brigada. Bili smo Oslobođitelji, Izbavitelji, Lučonoše Sretne Budućnosti.

Vraćamo se na Slavkov tekst koji smo citirali ranije, pohranjen pod inventarnim brojem 1012 u 23. kutiji. Nakon što je opisao trijumfalni ulazak u grad partizanske kolone predvođene Borisom Balašom Bocom i Rafaelom Taborom Rafkom, Slavko mijenja vrijeme i prebacuje se u predratno doba, opisujući predratne živote ta dva partizanska komandanta.

Boris – Boca Balaš (1914. — 1998.) bio je u predratnim godinama popularni karlovački nogometaš, hokejaš, plivač i vaterpolist, jedan od najsvestranijih sportaša maloga grada. Pristalog ponašanja, ugodan i nenametljiv, bio je rado viđen u sportskim i drugim društvima mladih ljudi. Nakon srednje škole radio je kao pomoćnik u trgovini željeznom robom svoga oca, na početku glavne banijanske ulice. U njihovoj trgovini kraće je vrijeme bio pomoćnik i Veco Holjevac, s kojim se Boca blisko prijateljio. Već otprije sklon socijalistički orijentiranim i antifašističkim idejama, Boca je kroz druženje s Vecom, komunističkim aktivistom, postao član ilegalne komunističke partije. Mobiliziran u jugoslavensku vojsku, ostao je poslije proglašenja NDH u domobranstvu, u dogovoru i stalnom potajnom kontaktu s Vecom Holjevcem i Ivom Marinkovićem, glavnim organizatorima u pripremama i podizanju ustanka u karlovačkom kraju.

Slavko opisuje Balašev ratni put, koncentriran oko Karlovca, da zaključí ovako:

U vojnim jedinicama koje je vodio i u selima toga kraja koja su bila sklona NOB-u stekao je slavu najomiljenijeg komandanta o kojem su se pjevale pjesme, a da mu slava ni najmanje nije udarila u glavu. Sa svojim vojnicima ostao je prisran i srdačan, sačuvavši pritom urođeni mu autoritet – osobine koje nije lako spojiti i održati im ravnotežu. Svibanjskih dana 1945. Karlovac ga je na svakom koraku trijumfalno pozdravljao, “svoga dečka”, popularnog sportaša koji je postao

Osloboditelj, ali nije hodao gradom nadmeno osloboditeljski, kao sam sebi spomenik, već samo kao pristojan i srdačan građanin Boris – Boca Balaš.

Slavko je opisao i Rafaela Tabora Rafka. Rođen 1921., umro 1981., “po mnogom čem je bio pravi antipod svom popularnom komandantu”, piše Slavko.

Dok je Boca pripadao starosjedilačkoj i dobro situiranoj građanskoj familiji i živio u prostranom obiteljskom domu kraj rijeke Kupe i glavnoga mosta, Rafko je bio sin doseljenog kožarskog radnika zaposlenog na slaboj plaći u tvornici Jakil, s iznajmljenim skromnim stanom u proleterskom banijanskom predgrađu Selce. Dok se Boca volio družiti sa cijelim sportskim momčadima i širokim krugom građana, Rafko se najbolje osjećao u malim kružocima SKOJ-evskih istomišljenika. (...) Kad je KP početkom srpnja 1941. pozvala na ustanak, Rafko je s prvom grupom banijanskih SKOJ-evaca već 6. srpnja sjekao žice na PTT vezama Karlovca sa Zagrebom i Ozljem. (...) Vjerujem da je primjerom hrvatskog prvoborca i omladinskog organizatora znatno utjecao što četnici tijekom Drugog svjetskog rata nisu uspjeli stvoriti ni spomena vriedan oslonac među mladim kordunaškim Srbima.

Nakon dojmljivog opisa svoja dva zapovjednika, Goldstein je taj odlomak zaključio ovako:

Vrijedi još jednom ponoviti: iz svojih banijanskih domova Boris Balaš i Rafael Tabor krenuli su u rat bez oružja, goloruki, a iz rata se vraćaju s 1200 odlično naoružanih boraca u pobjedničkom stroju. Svom smo gradu donijeli izbavljenje iz četverogodišnjeg terora pod kojim je izgubilo glave više od 2500 naših sugrađana. Od nas 1200 u stroju 95 posto bili su Hrvati: živi dokaz da Karlovac nije ustaški grad i dio dokaza da Hrvati nisu ustaše.

Potom Slavko elegantno prelazi na široki plan:

Bili smo dio hrvatske vojske koja je u Drugom svjetskom ratu ratovala na pravoj strani, protiv najvećeg Zla i najveće opasnosti za ljudsko društvo i civilizaciju dvadesetog stoljeća. Hrvatskoj smo izvojevali pripadnost pobjedničkoj koaliciji koju su predvodili Velika Britanija, Sovjetski Savez i Sjedi-

njene Američke Države, a u sklopu Jugoslavenske armije pobijedili smo i četnike i tako Hrvatsku izbacili od prijeteće kobi da padne pod četničko žezlo pod kojim možda ne bi ni opstala. Bili smo Pobjednici, u mnogočemu Oslobođitelji.

I onda, u novom retku, za kraj tog velikog odlomka, samo jedna riječ: “Međutim.” Odvojen grafičkim znakom, potom počinje novi odlomak, od kojeg je ovdje samo nekoliko rečenica: “U posljednjem poglavlju moje već spomenute prethodne knjige posebno sam opisao kako sam već prvih poslijeratnih mjeseci u Karlovcu bio suočen s upozorenjima da nam pobjeda ima i svoju tamniju stranu. Najviše me kosnulo saznanje da se u jednom zatvoru OZN-e i u jednom zarobljeničkom logoru ubijalo nakon brzopoteznih saslušanja – bez suda i suđenja. Čuo sam i neke uznemirujuće vijesti o poslijeratnim zadacima i postupcima moje brigade. Moj ratni drug,...” Tu se Slavkovo rukom pisano pripovijedanje na dnu stranice prekida, a ostatka teksta nema. No nastavak je, možda, pod inventarnim brojem 1129 u 26. kutiji, u jednome od četiri nacрта poglavlja nezavršene knjige o Bleiburgu ili 1945., koji smo već djelomice citirali.

Nakon što je opisao trijumfalni pobjednički ulazak Karlovačke udarne u grad, Slavko u tom nacrtu piše kako je “vrlo brzo počeo saznavati ponešto i o tamnijim stranama Oslobođenja: o nasilnom izbacivanju iz stanova, o nespособnim funkcionerima importiranima ‘iz šume’, o hapšenjima i nestajanjima poznatih građana koji to nikako nisu zaslužili”. Čitamo ovako:

Zgrozila me tek priča mojeg prijatelja Joška Hagendorfera, s kojim sam tada bio najbliži. Poslijeratnih tjedana bio je četni pisar (“čato”) u zapovjedništvu KNOJ-a u Topuskom. Svakog jutra pisao je izvještaje višoj komandi, u kojima je često bila formulacija da je “ubijeno 5 (ili više) bandita, utrošeno 2 (ili više) metka”. Radilo se o likvidacijama zatočenika iz obližnjeg logora u Čemernici, koje su vršene bez sudskog postupka, samo na osnovu površnih saslušanja što su ih obavljali mladi oficiri OZN-e. Saznanja da se u lipnju i prvim tjednima srpnja još uvijek tako ubija, bez suda i suđenja, još tome na najbrutalniji način, za mene su bila presudna u mojem postepenom trijeznjenju od pobjedničke opijenosti i samozadovoljstva. Međutim, o razmjerima stradavanja na Bleiburgu i Križnom putu saznavao sam tek mnogo kasnije.

Spomenuti inventarni broj 1129 u 26. kutiji, kako smo već naglasili, jedan je od više njih pod kojima se čuvaju četiri nacrti za knjigu o Bleiburgu, koja dodatno rasvjetljava kompleksne autorove planove za buduće knjige. Jedan od tih planova, kucan na pisaćem stroju, ima ovaj naslov: “Slavko Goldstein: Nacrt sadržaja za knjigu ‘Bleiburg’ – radni naslov, jer moguć je i naslov ‘Godina 1945.’” Spomenuti koncept predviđa četiri poglavlja knjige o Bleiburgu i (li) o 1945.: “Prvi dio – Pobjeda i njeno Janusovo lice – oko 60 kartica”, “Drugi dio – Kronologija Bleiburga i Križnoga puta – oko 150 kartica”, “Treći dio – Pred sudom povijesti – oko 100 kartica”, i “Četvrti dio – Suočavanje s istinom – oko 100 kartica”. Ovako je Slavko skicirao prvo poglavlje: “Radosti oslobođenja i sjene nad njime; oduševljenje, polet i prva razočaranja. Škrta saznanja o Bleiburgu i Križnom putu – Prisila šutnje kao plodno tlo za produbljenje boli i nicanje obiteljskih i političkih mitologija – Neka osobna svjedočanstva koja mnogo toga kažu, ali otvaraju i mnoga pitanja – Teškoće skrupuloznog istraživanja: oskudna dokumentacija i ‘pročišćeni’ arhivski fondovi, nepouzdanosti memoarskih iskaza, selektivnosti u prezentacijama i jednostranosti u interpretaciji – Oprezan put do slojevite istine koja se u glavnim konturama nazrijeva, iako o mnogim pojedinostima još ostaju nejasnoće – Putopis do Bleiburga i natrag: pitanja koja se nameću danas, na mjestima ondašnjih događanja – Mitologija ili povijest?”

Pod inventarnim brojem 1010 u 23. kutiji pohranjen je još jedan zanimljiv i dragocjen Goldsteinov rukopis na pisaćem stroju, naslovljen “Pod petokrakom zvijezdom”. Počinje jednostavnom ali dojmljivom rečenicom: “Pod petokraku zvijezdu stupio sam u mjesecu maju 1942. godine”, koju je Slavko u kasnijoj redakciji preradio u složeniji sklop: “Pod petokraku zvijezdu stupio sam u mjesecu maju 1942. godine, u Driveničkom partizanskom logoru, koji se bio uvukao u rubove maloga proplanka, na šumovitom obronku brdovite razdjelnice između Gorskog kotara i Hrvatskog primorja. Pod pogledom s obližnje logorske osmatračnice, pod blještavim proljetnim suncem, duboko ispod nas, izdužio se ubavi Vinodol s vijugavom bijelom cestom koja opasuje stari frankopanski dvorac i siječe selo Drivenik, po kojem je logor dobio svoje ime.” Potom Slavko sa zanimljivim detaljima opisuje borbe i atmosferu u partizanskom logoru, pa nastavlja: “Odonda je minulo punih 70 odlutalih godina. Prve tri godine bile su ratne, ja sam bio partizan, a crvena zvijezda grijala me svojom izdašnom toplinom. U poslijeratnim godinama ta ista zvijezda brutalnom je hladnoćom ubila moj mladenački zanos i naučila me biti nezavisan i

kritičan prema svim zvijezdama.” Zatim se ubrzano bliži sadašnjem trenutku: “Narednih 40 godina živjeli smo pod vlašću crvene petokrake, koja je donekle ublažavala svoju poslijeratnu brutalnost i povremeno nastojala reparirati počinjenu štetu, ali zbog ograničenosti svog jednodimnog horizonta nikad u tome nije bila dovoljno uspješna. (...) Kad su se nakon 40 godina vrata slobode napokon ipak odškrinula, rezignirano sam spoznao da su kroz njih prvi nahrupili neželjeni uljezi s mnogo nepoželjnog tereta. Kultom nacije zasjenjen je kult slobode, a crvena zvijezda zgažena je i bačena u blato. (...) Tih 70 godina predmet su ove knjige”, napisao je Slavko u jednoj od verzija teksta koji je, očito, trebao postati prvo poglavlje – ili uvod? – u njegovu knjigu o partizanskoj pobjedi 1945.

Na istu su temu i zapisi u crvenoj bilježnici pohranjenoj u šestoj kutiji Fonda Goldstein. Potkraj te bilježnice Slavko je počeo bilježiti i prve naznake “nove knjige” – to je napisao crvenom olovkom, dok ostalo piše crnom – s datumom 6. 1. 2015.:

Kad danas počinjem pisati ovu knjigu, blizu sam mog rođendana s kojim ću navršiti 87 godina. Prijatelji i znanci kažu mi da se jako dobro držim i da imam sjajnu memoriju. Ima u tome istine, jer sam relativno zdrav, dobro hodam i još nisam izgubio radoznalost i volju da budem aktivan i pišem. Ipak, znam da za mnogo toga više nemam ni snage ni vremena. (Ipak, znam da mi godine ne miruju.) Počinjem pisati ovu knjigu bez pouzdanosti da ću je moći završiti, ali me to ne muči. Počet ću s partizanima, kojima sam pristupio kad mi je bilo nepunih 14 godina i zatim ću pisati dalje, redom, kako je teкао život i doživljaji s njim, pa dokle stignem...

Potom slijede “bilješke 'ad Partizani'”: “Među partizane sam stigao sredinom maja 1942. godine. Točnog se datuma ne sjećam, ali siguran sam da je to bio mjesec maj, jer se sjećam kako smo se već spremali za odlazak ‘u šumu’ kad se pričalo kako su na nekoliko brda iznad Hreljina i Vinodola gorili prvomajski krijesovi...”

No naročito važni fascikli, kada je riječ o neobjavljenim Goldsteinovim rukopisima, pohranjeni su pod inventarnim brojevima 1030, 1031 i 1032 u 23. kutiji Fonda Goldstein: tu su različite verzije četiri poglavlja iz dvije Slavkove nenapisane knjige, *Samoubojstvo Jugoslavije* i *Jadovno*. Pod 1030 čuvaju se dva čistopisa poglavlja naslovljena ovako: “Slavko Goldstein – Samoubojstvo

Jugoslavije. Prvo poglavlje – Djetinjstvo”. Taj tekst, prepisan “učisto” na kompjutoru i na posljednjoj stranici datiran s 17. studenoga 2016., posthumno je objavljen u knjizi *Proslavi za bolju zemlju*, pod naslovom “Djetinjstvo u Jugoslaviji”. No pod istim inventarnim brojem čuva se i tekst s naslovom “Jadovno – prvo poglavlje”, koji još nigdje nije objavljen. Dvije su verzije tog teksta: dvanaest stranica čistopisa na kompjutoru, i još petnaestak stranica nastavka istog teksta, s mnogim redaktorskim intervencijama autora, otkucanih na pisačem stroju. Tu je i verzija cijela otkucana na pisačem stroju. Slavko u tekstu opisuje prve tjedne ustaško-nacističke okupacije, u kojima je ostao sam u obiteljskom stanu u Karlovcu, jer su mu ustaše uhapsili i oca i majku. U tekstu je i ovaj odlomak:

Tih dana i ja sam već znao da mi je otac u logoru Jadovno. Posljednja vijest od njega bila je ceduljica koju mi je jednog ranog jutra sredinom srpnja na kućnim vratima uručio čovjek u željezničarskoj odori. Kratko mi je rekao da je “to” prije jutra našao na pločniku trećeg perona, pored stočnog vlaka koji je u Karlovcu zastao na putu za Liku. Tutnuo mi je ceduljicu u ruku i, bez daljnjeg objašnjenja, bez ijedne riječi, okrenuo se i brzo nestao niz stepenice. Na ceduljici je očevim rukopisom pisalo: “Molim predati mojoj supruzi Lei Goldstein, Zrinjski trg 9, Karlovac.” U svega tri — četiri rečenice otac nam je javljao da u velikom transportu logoraša putuje iz koprivničke Danice u Gospić, i odande će se javiti i živi u nadi da ćemo se uskoro ipak vidjeti.

Temu o kojoj piše u tom poglavlju Slavko je već bio obradio u svojoj 1941., *godini koja se vraća*: u toj je knjizi Jadovnu posvetio četvrti dio knjige, s istim naslovom, u kojemu su tri poglavlja, od 199. do 228. stranice. No očito je Goldstein bio zamislio posebnu knjigu o Jadovnu, o čemu svjedoče i arhivisti ASH-a Nina Čolović i Igor Drvendžija, s kojima je 2016. godine – baš kada je pisao poglavlje koje opisujemo – intenzivno mnogo i plodno surađivao. Verzije poglavlja o Jadovnu, uz pomnu uredničku i redaktorsku obradu, dovoljno su duge i homogene da bi mogle biti objavljene u okviru kakvoga kritičkog izdanja.

Pod istim je inventarnim brojem 1030 i – piše na prvoj stranici – “Početak knjige ‘Samoubojstvo Jugoslavije’”, dvanaest pisacim strojem ispisanih stranica djela koje je Slavko u nekoliko navrata započinjao, pa mu se vraćao, da ga ne uspije dovršiti: knjige o sudbini jugoslavenskih dobrovoljaca Španjolskoga

građanskog rata, od kojih su mnogi postali legendarni partizanski zapovjednici i dužnosnici poslijeratne Jugoslavije, a neki, poput Veljka Kovačevića, Slavkovi ratni zapovjednici, ili, u slučaju Gojka Nikoliša, poslijeratni memoaristi kojima je Slavko Goldstein objavljivao zapažene memoare. Taj zapis Slavko započinje pripovijedajući o Veljku Kovačeviću, partizanskom zapovjedniku, poslijeratnom visokom oficiru JNA i funkcionaru Sekretarijata za narodnu obranu SFRJ, te piscu *Kapelskih kresova*, prema kojima je snimljena svojedobno popularna televizijska serija; ali i čovjeka koji je život okončao nikad nerazjašnjenim i uvelike prešućenim samoubojstvom 1994. godine. Goldstein svoj tekst počinje citatom jedne posvete: “Mojem ratnom drugu iz goranskih šuma Slavku Goldštajnu. Slavko, evo i ja da na ovakav način nešto napišem. Kad budeš čitao, obrati pažnju kad je koja priča pisana. Srdačno Te pozdravlja Veljko Kovačević.” Slavko tada nastavlja: “Ovu posvetu Veljko mi je napisao na knjizi ‘Smjena’ koju je objavio 1986. u izdanju Novog dela i Narodne knjige u Beogradu. Veljko mi je bio ratni komandant s kojim sam kao njegov povremeni pratilac, kurir i stražar u ljeto i jesen 1942. doživio moje najuzbudljivije partizanske dane. Poslije rata rijetko sam ga viđao, najviše kad sam 1962. — 1963. kao suautor obavljao razgovore i prikupljao podatke za knjigu ‘Okrug Karlovac 1941’. Po tom poslu više puta sam razgovarao s Veljkom u njegovoj general-pukovničkoj kancelariji u Beogradu, gdje je tada bio pomoćnik ministra obrane SFR Jugoslavije.”

Goldsteina je iznimno zanimala tema jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolskom građanskom ratu, o čemu je mnogo svjedočanstava i u Fondu Goldstein u ASH-u, gdje je Slavko pohranio brojne dokumente o njihovoj poslijeratnoj sudbini. Iz više im se razloga osjećao bliskim: imponirao mu je njihov etički poriv, tih prijeratnih intelektualaca komunista, da za republikansku stvar odu ratovati u Španjolsku, potom da se, ratnim traumama usprkos, pridruže Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, gdje su mnogi od njih stasali u neke od najvažnijih partizanskih zapovjednika. No sigurno je da bi Slavkova fascinacija “španskim borcima” ostala tek na suzdržanom poštovanju da su se oni sedamdesetih, u vrijeme Titova konačnog obračuna s liberalima u Hrvatskoj i Srbiji, priklonili konzervativcima predvođenim maršalom osobno: Slavka je u toj sudbini fasciniralo najviše to što su smogli snage da se, nakon gotovo pola stoljeća riskantne borbe za socijalistički ideal pod Titovim vodstvom, usprotive čak i samome Titu, kada su shvatili da se definitivno svrstava na stranu onih koji suzbijaju slobodu i Jugoslaviju vode u konflikt i propast – zato Slavko svoju zamišljenu knjigu o njima i jest naslovio sa *Samoubojstvo*

Jugoslavije. Utoliko su Slavkova istraživanja sudbine jugoslavenskih veterana Španjolskoga građanskog rata, od kojih je opisano poglavlje među najkoherentnijima, svakako vrlo zanimljiva, a neka od njih mogla bi se i objaviti.

Pod inventarnim brojem 1031 pohranjene su tri verzije teksta s naslovom “Jadovno – drugo poglavlje – rođenje NDH”: čistopis na kompjutoru i dvije verzije na pisaćem stroju. Riječ je o poglavlju koje je u knjizi *Proslavi za bolju zemlju* iz 2019. objavljeno pod naslovom “Rođenje NDH”, uz uredničku napomenu da je to poglavlje Slavko završio 17. travnja 2017., “samo desetak dana prije negoli je svojom voljom otišao na operaciju, poslije koje se intelektualnom radu više nije uspio vratiti”. No u fasciklu pod brojem 1032 neobjavljeni je tekst, napisan kombinirano na pisaćem stroju i na kompjutoru, s naslovom “Finale knjige Jadovno”. Taj je tekst najmanje koherentan od svih pohranjenih u tri inventarna broja koje opisujemo i trebala bi mu ozbiljna redaktorska intervencija da bi ga se učinilo cjelovitim. No tih dvadesetak stranica, ma koliko bile nedovršene, ipak je uznapredovala skica cjelovitog teksta s vrlo vrijednim pasażima, poput ovoga u kojemu Slavko, na devetoj stranici rukopisa, opisuje svoju bar micvu, četiri mjeseca poslije proglašenja NDH:

Dana 22. kolovoza (1941., op. a.) bio je moj rođendan s kojim sam navršio 13 godina života. U židovstvu to je za svakog dječaka i njegovu obitelj velika svečanost, dan kada dječak postaje punopravni član vjerske zajednice, punoljetnost zvana Bar Mitzva. U normalnim okolnostima sigurno bih imao stotinu i više čestitara, taj mi puta nije čestitao nitko. Umjesto da me razvesele, svi su znali da bi me čestitke samo rastužile. Jedino me Mija Veličković, najintimnija prijateljica cijele naše obitelji, pozvala na ručak. Za svečano prostrtim stolom sjedili smo samo nas dvoje, možda više u šutnji nego u razgovoru. Mija je znala da mi je otac već prije godinu dana obećao da ću za Bar Mitzvu dobiti ručni sat, jer to je bio nepisani običaj u mnogim građanskim židovskim familijama. U jednoj pauzi razgovora bez riječi je ustala, iz ladice bidermajerske komode izvukla otmjeni švicarski sat Eterna i stavila mi ga oko ruke. Oboje smo šutjeli, mislili na one kojih nema ovdje za stolom i s očiju brisali tihe suze.

Očito je dakle da su Slavkove skice, nacrti, pa i cijela poglavlja, koja je planirao za nekoliko knjiga – o pobjedi 1945. i njezinu naličju, o Jadovnu ili o “samo-

u boju Jugoslavije” kroz sudbinu Jugoslavena u Španjolskom građanskom ratu – pohranjeni na različitim mjestima u 38 kutija Fonda Goldstein u ASH-u, te da bi skrupulozniji istraživač od njih mogao rekonstruirati cjelovite tekstove pogodne za objavljivanje, ali i pronaći bogatu građu za dublju rekonstrukciju Goldsteinovih interesa i načina razmišljanja. Kako bilo, uistinu je velika šteta što je Slavko Goldstein, pritisnut urgentnošću trenutka u kojem je plima revizionizma i negacionizma zahtijevala polemičan i brz odgovor, bio prisiljen napisati dvije vrijedne, ali kraće i polemičke knjige – *Jasenovac i Bleiburg nisu isto* i *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina* – umjesto da je dobio na vremenu kako bi napisao cjelovito djelo o 1945., koje bi se moglo nositi s prethodnicom, epohalnom 1941., *godinom koja se vraća*, a istodobno uključiti i građu iz te dvije spomenute knjige. To što je javnost ostala uskraćena za još jedno epohalno djelo iz pera jednoga od posljednjih vjerodostojnih svjedoka, a istodobno i jednoga od najvještijih i najpozvanijih hrvatskih publicista, svakako jest žaljenja vrijedno postignuće radikalne negacionističke desnice, kojega ni ona sama nije posve svjesna.

No Slavko je još davno ranije planirao ukoričiti ratna iskustva. U šestoj kutiji Fonda Goldstein je, na primjer, i bilježnica naslovljena s “Dječak u partizanima”. Sudeći prema dataciji nekih zapisa u njoj, potječe iz prvih godina sedamdesetih, a “Dječak u partizanima” trebao je postati naslov buduće knjige: “Hoću li moći održati prvu koncepciju o knjizi pod naslovom: ‘Dječak u partizanima’ – u kojoj bih isprepleo sjećanja na ono vrijeme s današnjim odnosom prema njemu?”. Pokušao je ovako, zapisujući, kako kaže datacija, 21. svibnja 1972.: “Mojem je starijem sinu sada 14 godina. Upravo toliko, tek koji mjesec manje, bilo je meni kad sam pošao u partizane. Promatrajući njega današnjeg pokušavam zamisliti sebe ondašnjeg: jesam li bio sposoban shvatiti?” U Fondu Goldstein pohranjena su i druga svjedočanstva o genezi njegovih djela. Naročito je zanimljivo ono iz jedanaeste kutije, pod inventarnim brojem 500, koje otkriva kako je Slavko knjigu o 1941. osmislio još polovinom osamdesetih: 14. lipnja 1985., tada pedesetosmogodišnji Goldstein piše: “... već od prije dva — tri dana, otkad više nemam što raditi (ni popravljati) na ovoj prvoj knjizi (‘Prijedlog 85’), počinjem razmišljati o narednoj. Knjiga o kibucima, Izraelu i Židovima u Jugoslaviji? Knjiga o 1941.? (Te tri riječi Slavko je podcrtao, op. a.) – ‘multizanrovska’. Sjećanja (objektiv) + historija + naknadno razmišljanje (refleksije, esej) + dramatisacija + reportaža!?” Devet dana kasnije, 23. lipnja 1985., nastavlja: “Polako se kristalizira koncept knjige ‘1941’

(ili '1941 — 42.'). Nekoliko pristupa istoj temi, istom događaju, čak istom detalju: a) čega se stvarno sjećam – retroobjektiv (ili retrovizor); b) što se zapravo događalo – naknadna saznanja iz razgovora, čitanja, opisa, dokumenata i sl.; c) dramsko-literarni sinopsis: drame u ljudima: (Mane Bilović i dr.); d) razmišljanja iz historijske distance; e) epizoda: Veljun i Blagaj i dr. (uplesti Stepinca); f) posljedice do današnjeg dana. Sve se to isprepliće, uzajamno dopunjava, nikad šablonski...” Dvije bilježnice A4 formata u jedanaestoj kutiji, gotovo popunjene Goldsteinovim preliminarnim skicama za buduće knjige, otkrivaju genezu njegova publicističkog mišljenja i rada, i bit će nezaobilazne ne samo za svaku buduću biografiju velikog intelektualca nego i za svakog istraživača intimnih i osobnih interpretacija Titove Jugoslavije, njezine konstantne i fatalne opterećenosti traumom Drugog svjetskog rata, kao i pokušaja da se ideološki temelji te fatalno traumatizirane zemlje zamijene čvršćim, racionalnijim i politički pouzdanijim uporištem.

Možda i mimo Goldsteinove volje, ta se bilježnica, “Dječak u partizanima” iz 1972., pretvorila u svojevrsan dnevnik dekadencije, u optužnicu sustavu. “Pomračenje razuma i morala u kojem živimo smišljeno kulminira svake godine na današnji dan”, piše 25. maja 1974. “Titov rođendan koji zapravo nije njegov rođendan, jer on se rodio 7. a ne 25. maja, slavi se kao njegov rođendan, ali da se ta cijela općedržavna misa ne bi zvala proslavom rođendana ona je dobila ime ‘Dana mladosti’, iako je evidentno da 82. obljetnica nijednog života, pa ni Titovog, nema mnogo veze s mladošću, kao što ni mladost ove zemlje već odavno nema mnogo veze s Titom...” Prvog lipnja 1974. Slavko u dnevnik anticipatorski piše:

Upravo završeni X. Kongres SKJ (Beograd 27. 5. — 30. 5.) bio je najvjerojatnije posljednja prilika Titu da svoj politički život završi bar donekle dostojanstveno. Prilika je propuštena. (...) Tito je već odavno politički mrtvac. Rezervoar njegovih ideja i vizija je iscrpljen: on već barem 10 godina sve upornije ponavlja stare prežvakane fraze koje su ga svojom dogmatском borbenošću iznijele na površinu prije 40 i 30 godina, ali sada u staračkoj varijanti djeluju ne samo kao pseudorenesansa, nego i kao farsa.

Slavkova nepopustljivost u intimnome dnevniku više je izraz trenutka, aktualnog nezadovoljstva općim stanjem u Jugoslaviji, nego ljutnja prema Titu osobno – dvadeset godina kasnije, Slavko će Tita do kraja života vehementno

braniti od pomahnitalih nacionalista. Ali tada, 1972., ljutnja je, možda više od svega, mogla biti i izraz njegove zebnje pred onim što donosi sutra:

Ako sa Titovim odlaskom za ovu zemlju mogu nastupiti sva zla, zar onda nije uputnije taj odlazak upriličiti postepeno, pod nadzorom odlazećeg, ali još uvijek prisutnog Tita, uz mogućnost njegove arbitraže ili intervencije, negoli odjednom, naglo, bez ikakve prave pripreme i bez mogućnosti da Tito osobno pomogne u prelaznom razdoblju?? Ako Tito živ nije u stanju odrediti mehanizam i ljude za svoje nasljedstvo, kako će tek biti nemoguće to isto odrediti bez njegova prisustva?

Šteta, dakako, što Slavko nije mogao ni pomisliti da te svoje misli objavi u vrijeme kada su napisane. Šteta, ali i paradoks: jer da ih je mogao objaviti, kasna Titova Jugoslavija ne bi bila onakvom kakvom ju je opisivao; a to što mu je bilo mudrije ne riskirati tek je dokaz više da je bio u pravu; dapače, profetski analitičan. Zato su bilježnice Slavka Goldsteina, pohranjene pod inventarnim brojevima 146 i 147 u šestoj kutiji Fonda u ASH-u, i danas itekako vrijedne javnog čitanja, da bismo shvatili koliko su ponajbolji privrženci Titove Jugoslavije uspijevali rano shvatiti u kakvu je slijepu ulicu ostarjeli maršal uveo zemlju. Za Slavka Goldsteina, izlaz iz te slijepe ulice konačno je zatvoren potkraj svibnja 1974. u Beogradu:

Posljednja, sad već najvjerojatnije i zauvijek bespovratna šansa, bio je upravo zaključeni X. Kongres. Da ga je Tito kojim slučajem sretnog nadahnuća napravio kongresom nasljedstva, cijeli bi veliki spektakl dobio svoj smisao, pomalo sentimentalno, ali svakako i dalekosežan smisao. Ovako, kongres je ostao puka farsa, namješteni prazni spektakl s mnogo zvučnih i besmislenih riječi, bez ikakva sadržaja i smisla, bez vrijednosti za zemlju kojoj su potrebne nove zdrave ideje i nova ohrabrujuća djela, a prezasićena je već odavno paradama i frazama.

Citiranom bilješkom završava cijela bilježnica. Ovo su posljednje riječi:

Tito, dakle, ostaje "bez ograničenja mandata". Zemlja paralizirana progresivnom sklerozom na vrhu i sama propada u sklerozu i svaki dan produžavanja tog "mandata bez ograničenja" otežat će oporavak s kojim bi trebalo započeti poslije dana X. No hoće li oporavak uopće još biti moguć, ili će

stanje koje se stvara jedino još ostavljati otvoren put prema nizbrdici?

I ti zapisi, iz bilježnica u šestoj kutiji Fonda Goldstein, danas su vrijedni i kritičkog čitanja i objavljivanja.

Rat u Hrvatskoj šokirao je Slavka Goldsteina. Bilježnica pod inventarnim brojem 968 u 21. kutiji otkriva kako je, tražeći uvijek optimistički izlaz, o tome želio napisati knjigu s naslovom *Hrvatsko čudo*. Dvadeset osmog kolovoza 1992. nabacio je skicu za osam poglavlja: "I poglavlje – na kraju rezimira što bi trebalo da se desi HRVATSKO ČUDO? – te najavljuje pojedine točke tog puta, na kojem se formula za ČUDO ev. može naći. To su zatim naslovi slijed. poglavlja." Trebala su biti: "Ljudska prava i pravna država", "Hrvatski postnacionalizam plus istina o sebi", "Antifašizam i ustaše, Hrvati i Židovi", "Srbi i Hrvati", "Demokracija i tolerancija", "Hrvatsko ekonomsko čudo – je li moguće?", "Autobiografski postscriptum". Slavko piše "eventualni početak": "Kad jednom kroz 50 godina povjesničari, romanopisci, sociolozi, politolozi, psiholozi budu pisali o nama ovdašnjima i današnjima, dominirat će pitanje: gdje je tim ljudima bio razum?" Godinu kasnije, u rujnu 1993., u istu bilježnicu zapisuje nekoliko verzija zapisa istog naslova: "Kako živjeti dalje? (poslije svega): Pitanje sadržano u naslovu nije retoričko, metaforičko ni patetično, već kruto i tjeskobno, trajna briga kojoj se ne nazrijeva olakšanje. Zaista, kako živjeti dalje, poslije tolikih stratišta i zgarišta, stotinu tisuća mrtvih i milijuna unesrećenih, beskućnih, osiromašenih, ispunjenih gorčinom i nezacjeljivom tugom..."

Ratne teme Slavko je tematizirao i kasnije, potaknut masovnim simboličkim negacionizmom devedesetih, materijaliziranim u masovnim promjenama imena ulica, trgova, institucija, nogometnih klubova... U "nedovršenom rukopisu", pohranjenom pod inventarnim brojem 1277 u 30. kutiji, piše o "modernom vandalizmu" i "suvremenoj totalitarnoj svijesti", a članak je, kako je na prvoj stranici dopisao rukom, trebao imati naslov "Pohod protiv civilizacije ili politički vandalizam". Tako aktualno, u svjetlu rata u Ukrajini, opće kulturne degradacije i radikalnog konzervativizma, zvuče danas Goldsteinove riječi:

Tako je moderni vandalizam postao jednim od najizrazitijih znakova raspoznavanja suvremene totalitarne svijesti. Njena je osnovna osobina da sve prisvaja, po sebi prekraja i pod sebe podvrgava – državu, gospodarstvo, duhovni život, kulturu i

umjetnost, tradiciju, pravdu i pedagogiju, sudstvo i školstvo, zadire čak i u intimni obiteljski život. Beskrajno je samodopadna, slijepo zaljubljena u samu sebe i pritajeno ljubomorna na sve čime ne može zagospodariti, pa stalno teži širiti i demonstrirati svoju moć. Oko sebe totalitarna svijest ne podnosi ništa što nije po njenoj mjeri. Trajno joj je potreban neprijatelj kako bi održala intenzitet netolerancije. Protiv stigmatiziranog “vanjskog” neprijatelja umije nastupiti i barbarski, po uzoru na davne preteče, oduzimanjem zemlje, kuće i života, ili paležom i protjerivanjem, uz rušenje svih spomenika, uklanjanje svih tragova, kako više ništa ne bi podsjećalo da nismo samo mi bili od stoljeća sedmog, da je tu bio i netko drugi, kojem treba zatrti svaki trag, da nestane sa lica zemlje.

Prikaz neobjavljenih rukopisa u ostavštini Slavka Goldsteina u ASH-u završit ćemo potresnim dokumentom, koji je Slavko, po svemu sudeći, pisao za 1941., *godinu koja se vraća*, ali ga u knjigu na kraju nije uvrstio. Riječ je o literarnoj, fikcijskoj skici pisma koje je Slavko Goldstein želio pripisati svojem ocu Ivi, karlovačkom knjižaru i intelektualcu, 65 godina nakon što su ustaše Ivu Goldsteina, negdje u ljeto 1941. – točan datum nikad nije utvrđen – likvidirale na Jadovnu. Sedam stranica nedovršene skice apokrifnog pisma ispisano je na pisačem stroju i datirano 16. listopada 2006., a danas pohranjeno pod inventarnim brojem 987, u 22. kutiji: “Dragi Slavko! Čuo sam da Te je pronašlo moje pismo od 2. svibnja 1941. i to me je potaklo da Ti nakon mnogo vremena opet pišem.”

To Slavkovo fikcijsko pismo, dakako, pisano je na podlozi stvarnoga, postojećeg pisma četrdesetjednogodišnjeg Ive Goldsteina njegovu trinaestogodišnjem sinu Slavku, napisanog u ustaškom zatvoru početkom svibnja 1941. godine. Tužnu ali fascinantnu sudbinu tog očeva pisma – koje je ustaški dužnosnik i sentimentalni domoljubni pjesnik Vinko Nikolić skrio od Slavka, ne rekavši mu za nj ni kad su se dugo nakon rata i upoznali – Slavko Goldstein minuciozno je rekonstruirao u knjizi 1941. – *godina koja se vraća* iz 2007. godine, pa je tako preraslo u jedan od najvehementnijih dokumenata hrvatske i regionalne memoarske publicistike dvadesetog stoljeća. Važnost, osobna i društvena, toga nježnog i zabrinutog napisa koji otac sriče sinu u najdramatičnijim zamislivim okolnostima početka ustaško-nacističke okupacije zasigurno i jest

bila razlog da sin 65 godina kasnije, sada iz vlastitog životnog iskustva – jer je Slavko 2006. bio gotovo dvostruko stariji nego otac kada je 1941. pisao svoje pismo – pokuša oživjeti najvažnijeg muškarca u svojem životu, tako što će samome sebi napisati očevo pismo – ali pred očima cijeloga svijeta. Taj pokušaj naime, po svemu sudeći, Slavko je poduzeo pišući svoju 1941. – godinu koja se vraća, s namjerom da pismo uklopi u knjigu i da time, koristeći potresan književni postupak apokrifnog pisma vlastitoga ubijenog oca, javnost izazove na moralnu samorefleksiju, jedan od kreativnih poriva koji su Slavka Goldsteina vodili cijeloga života. “Žao mi je što u najtežim danima, poslije travnja 1941, nisam mogao biti s vama”, dio je iz pisma koje je sin pripisao vlastitom ocu.

Mislim da je Muti dobro učinila kad vas je u proljeće 1942. povela u partizane. U velikom ratu bili ste na pravednoj strani, djelić pobjede nad općim Zlom, a sreća je što ste sve troje preživjeli rat. Ipak, ne čudim se, Slavko, što su Te već za vrijeme rata obuzele neke male dvojbe, a poslije rata sumnje i razočaranja. Mene bi, vjerojatno, dvojbe prožimala već od samoga početka. (...) S Tvojih nepunih 13 godina bio si premlad da Ti mojim dvojbama opterećujem bezbrižno djetinjstvo, a kad si sazrio, i kad su Ti takvi razgovori možda mogli biti od pomoći da Ti ublaže nedoumice, mene više nije bilo.

Slavko Goldstein za sobom je ostavio nepoznato malo blago. Valja ga istražiti, redigirati, urediti i objaviti. To je najbolje što možemo učiniti za sjećanje na čovjeka koji je cijeli život posvetio kulturi i slobodi.

BORIS PAVELIĆ
Journalist

Unpublished manuscripts of Slavko Goldstein in the Archive of Serbs in Croatia

The article describes and contextualizes a number of various texts by writer, publicist and publisher Slavko Goldstein which are stored in the Goldstein Fund, part of Slavko Goldstein's personal archive, which he deposited in the Archive of Serbs in Croatia in 2016. The article describes sketches, drafts and plans for chapters of several

books that Goldstein planned and started writing but didn't finish, as well as several completed chapters that have not yet been published anywhere, and which were not known to the public until now. The article also describes part of some interesting diary entries that Goldstein wrote over several decades, from the 1950s onwards. All these texts are extremely valuable for researching the character and works of this great intellectual, and most of them are certainly worthy of subsequent, post-mortem publishing.

KEYWORDS: *Slavko Goldstein, The Archive of Serbs in Croatia*